

Učešće roditelja, porodice i zajednice u inkluzivnom obrazovanju

Vebinar 13 - Stručni priručnik

© Dečiji fond Ujedinjenih nacija (UNICEF) 2014.

O autoru: Serđo Merezman je stručnjak za inkluzivni razvoj, i radi u oblasti obrazovanja, izgradnje partnerstva i inkluzivnog razvoja. Trenutno je angažovan na projektima koji imaju za cilj angažovanje dece, adolescenata i mladih sa smetnjama u razvoju, kao i mladih bez smetnji u razvoju na pružanju podrške inkluzivnom obrazovanju, a njihov primarni fokus je na zdravstvenom i seksualnom obrazovanju dece i adolescenata sa smetnjama u razvoju. Serđo Merezman radi u Montevideu (Urugvaj) kao koordinator projekata na Međuameričkom institutu za smetnje u razvoju i inkluzivan razvoj. Poslednjih 15 godina radi kao konsultant za panameričku zdravstvenu organizaciju (PAHO-WHO) i UNICEF u Africi i Latinskoj Americi. Diplomirao je psihologiju na Univerzitetu Rozario (Argentina) i stekao master diplomu iz oblasti javnog zdravlja na Fakultetu za tropsku medicinu Univerziteta u Liverpulu (Engleska).

Za umnožavanje bilo kog dela ove publikacije potrebna je dozvola. Za obrazovne i neprofitne organizacije dozvola je besplatna. Ostali su obavezni da plate malu naknadu.

Koordinacija: Paula Frederika Hant

Lektura: Stiven Bojl

Dizajn: Kamila Tuve Etan

Podaci za kontakt: Odeljenje za komunikacije, UNICEF,
Attn: Permissions, 3 United Nations Plaza, New York,
NY 10017, USA, Tel: 1-212-326-7434;
e-mail: nyhqdoc.permit@unicef.org

Uz izraze velike zahvalnosti Australian Aid-u na snažnoj podršci koju je pružio UNICEF-u i njegovim saradnicima i partnerima, koji su se posvetili radu na ostvarivanju prava dece i osoba sa smetnjama u razvoju. UNICEF dobija podršku sa Projekta REAP – Partnerstvo za prava, obrazovanje i zaštitu – u ostvarivanju svog mandata zagovaranja zaštite prava sve dece i proširivanja mogućnosti dece da ostvare svoj puni potencijal.

Učešće roditelja, porodice i zajednice u inkluzivnom obrazovanju

Priručnik za vebinar

Kako vam ovaj priručnik može biti od koristi	4
Akronimi i skraćenice	6
I. Uvod	7
II. Stvaranje kulture saradnje	8
Analiziranje primera: međuresorna priroda inkluzivnog obrazovanja	10
III. Kako ja mogu da pomognem? Razumevanje različitih nivoa saradnje i partnerstava	12
Analiziranje primera: roditelji kao aktivisti u savremenoj Rusiji	14
IV. Početi od nule: identifikovanje sredstava za inkluziju	16
Analiziranje primera: oblikovanje identiteta osoba sa potpunim oštećenjem sluha	17
V. Od papira do prakse: politike, partneri i izazovi	21
Analiziranje primera: organizacije roditelja i porodica u ulozi aktivista	23
VI. Korak napred	25
Odakle početi	25
Odakle početi	29
Dodatni materijali	30
Rečnik pojmova	31
Fusnote	33

Kako vam ovaj priručnik može biti od koristi

Cilj ovog priručnika i pratećeg vebinara je da pomogne osoblju UNICEF-a i našim partnerima kako bi bolje razumeli važnost rada sa roditeljima, porodicama i zajednicama u toku procesa sprovođenja inkluzivnog obrazovanja, pri čemu se naglasak stavlja na decu sa smetnjama u razvoju, kao i da razumeju kako se ovaj rad uklapa u misiju UNICEF-a.

U ovom priručniku ćete se upoznati sa sledećim:

- *Zašto je učešće roditelja i organizacija iz zajednice načelno važno za obrazovanje, a posebno značajno u slučaju dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica.*
- *Različiti pristupi angažovanju porodica i zajednice kojima se pruža podrška inkluziji i pristupi zahvaljujući kojima je takvo angažovanje delotvorno i važno za sve strane.*
- *Kako identifikovati kapital porodice i zajednice koji može da pomogne u procesu sprovođenja inkluzivnog obrazovanja u praksi.*
- *Uspesni primeri iz prakse u različitim regionima sveta u kojima su roditelji i društvene organizacije aktivno pružali podršku inkluzivnom obrazovanju.*

Za detaljnija uputstva o planiranju programa inkluzivnog obrazovanja molimo vas da pogledate sledeće priručnike, uključene u ovu ediciju:

1. Konceptualizovanje inkluzivnog obrazovanja i stavljanje takvog obrazovanja u kontekst Misije UNICEF-a
2. Definicija i klasifikacija smetnji u razvoju
3. Zakonodavstvo i politike u oblasti inkluzivnog obrazovanja
4. Prikupljanje podataka o smetnjama u razvoju kod dece
5. Mapiranje dece sa smetnjama u razvoju koja nisu u sistemu obrazovanja
6. Informacioni sistem za upravljanje u obrazovanju (EMIS) i deca sa smetnjama u razvoju
7. Partnerstva, javno zagovaranje i komunikacija u cilju društvene promene
8. Finansiranje inkluzivnog obrazovanja
9. Inkluzivno predškolsko vaspitanje i obrazovanje
10. Pristup školi i obrazovno okruženje I – fizički aspekt, informisanje i komunikacija
11. Pristup školi i obrazovno okruženje II – univerzalni dizajn za učenje
12. Nastavnici, inkluzivna nastava i pedagogija usmerene na dete
13. Učešće roditelja, porodice i zajednice u inkluzivnom obrazovanju (ovaj priručnik)
14. Planiranje, praćenje i evaluacija

Kako da koristite ovaj priručnik

U uokvirenim segmentima teksta nalazi se kratak prikaz ključnih delova iz svakog odeljka, sa studijama slučaja i preporukama za dodatno čitanje. Ključne reči su ispisane podebljanim slovima i unete su u rečnik pojmova na kraju dokumenta.

Ako u bilo kom trenutku želite da se vratite na početak ovog priručnika, kliknite na rečenicu „Vebinar 13 – Stručni priručnik“ na vrhu svake stranice i bićete usmereni na Sadržaj.

Za pristup pratećem vebinaru,
skenirajte QR kod.

Akronimi i skraćenice

PRZ	Programi rehabilitacije u zajednici
CRPD	Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom
IO	Inkluzivno obrazovanje
NVO	Nevladine organizacije
ORS	Oralna rehidraciona so
UN	Ujedinjene nacije
UNESCO	Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu
UNICEF	Dečiji fond Ujedinjenih nacija

I. Uvod

Inkluzivno obrazovanje je pitanje koje se tiče različitih resora i uključuje više različitih ministarstava i zainteresovanih strana.¹

Ovaj priručnik predstavlja prateću literaturu za vebinar o „Učešću roditelja, porodice i zajednice u inkluzivnom obrazovanju“ i dopunjuje niz materijala u cilju podrške unapređenju kapaciteta službenika UNICEF-a na terenu.

Vebinar je usmeren na izazove i prilike za društveno učešće koji proizilaze iz **Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom** (CPRD), na iskustva u sprovođenju inkluzivnog obrazovanja širom sveta i potrebe ostvarivanja „Ciljeva razvoja“ za period nakon 2015. godine, uz saradnju svih zainteresovanih strana.

Angažovanje roditelja i zajednice nije nov koncept. U stvari, većina pristupa koji se predlažu biće poznata osoblju UNICEF-a i partnerima. Neki pristupi će čak biti prepoznati kao deo trenutne prakse i programa.

S tim u vezi, ideje ili predlozi aktivnosti koji su ovde predstavljeni ne treba da se koriste kao izolovane strategije, već da služe za unapređenje postojećih programa na terenu. Ovde ćemo razmatrati učešće porodica, društvenih organizacija dece sa smetnjama u razvoju, organizacija osoba sa smetnjama u razvoju i nevladinih organizacija (NVO) koje se bave pravima deteta u širem smislu – ili posebno pravima dece sa smetnjama u razvoju – i to kao instrumente koji mogu kroz inkluzivno obrazovanje da doprinesu ostvarenju ciljeva razvoja, postizanju pravednosti i poštovanju prava sve dece.

Postoje mnogi programi, poput UNICEF-ove inicijative **Škole po meri deteta**, koji su dugo godina bili i još uvek jesu delotvorne platforme za učestvovanje roditelja i zajednica. Takve prakse, koje su već institucionalizovane u mnogim regionima i zemljama, mogu doprineti razvoju novih inicijativa za inkluzivno obrazovanje. Takođe, postoje i primeri učestvovanja porodica i zajednica u okviru inicijativa koje UNICEF i drugi sprovode već duži niz godina u oblasti zdravlja majke i deteta, zaštite deteta i ranog razvoja deteta. Svi ovi programi mogu predstavljati osnovu za jačanje odnosa između dece sa smetnjama u razvoju i njihovih škola, porodica i zajednica kako bi se stvorila okruženja spremna da prihvate različitost, odnosno podstiču razvoj i socijalnu inkluziju sve dece.

II. Stvaranje kulture saradnje

Ključne tačke

- *Učestvovanje porodice je važno tokom celog života dece sa smetnjama u razvoju, ali naročito u ranom uzrastu (UNICEF, 2012).*
- *Učestvovanje roditelja i zajednice je važno načelo kvaliteta, inkluzivnog obrazovanja, kako u učionici, tako i van nje.*
- *Pozitivan odnos između roditelja i škole utiče na stavove dece i njihova postignuća u obrazovanju.*
- *Porodice i organizacije civilnog društva takođe mogu da igraju važnu ulogu u procesu unapređivanja pravnog okvira i okvira politika u oblasti inkluzivnog obrazovanja.*
- *Deca sa smetnjama u razvoju nisu jedina koja imaju koristi od saradnje: prednosti postoje i za roditelje, drugove i drugarice iz razreda, edukatore i škole.*

Učestvovanje roditelja i zajednice je važno načelo kvaliteta, kako u učionici, tako i van nje. Ono još više dobija na značaju kada je reč o inkluzivnom obrazovanju koje je šire od formalnog obrazovanja i ne treba da se odvija samo između četiri zida učionice.

Saradnja roditelja ne služi samo deci: i roditelji od toga mogu imati koristi, kao na primer:

- Roditelji tim putem uspostavljaju snažniju interakciju sa svojom decom, bolje reaguju i postaju osetljiviji na njihove potrebe i sigurniji u svoje veštine roditeljstva.
- Edukatori stiču bolji uvid u kulturu i različitosti porodica, osećaju se prijatnije na svom poslu i povećavaju svoje samopouzdanje.
- Uključivanjem roditelja i zajednice, škole često podižu svoj ugled u zajednici.

Stvaranje atmosfere i održavanje kulture saradnje jeste izazov za škole. Ali, od toga škola ima dugoročne koristi.

Međutim, iako možemo videti da deca imaju koristi od angažovanja porodice u obrazovanju, to nam još uvek ne razjašnjava na koji način učestvovanje porodica može da postane pozitivna pokretačka snaga.

Prvi korak koji treba preduzeti da bi porodice učestvovala i saradivale sa školama jeste podsticanje društvene i obrazovne atmosfere u kojoj roditelji i partneri osećaju da su dobrodošli, da su poštovani, da im se veruje, da ih slušaju i da su potrebni.

Faktori kulture i tradicije snažno utiču na odnose između škola i zajednice. Na mnogim mestima u svetu, škole su u središtu društvenog života i služe podsticanju i ostvarivanju društvenog angažmana. Takve kulture olakšaće proces: u njima roditelji, škole i lideri zajednica znaju kako da rade zajedno i pronađu kreativna rešenja kako bi unapredili učenje, odgovorili na ekonomsku krizu i izbijanje epidemija ili pomagali stanovništvu koje je pogođeno katastrofama izazvanim prirodnim opasnostima.²

Ovakvo iskustvo može se videti u Brazilu, zemlji sa dugogodišnjom tradicijom društvenog učešća. U Rio de Žaneiru, u školi Alexandre de Gusmao postoji centar za društvenu akciju i popularno obrazovanje koji služi kao instrument za podsticanje i kreiranje budućnosti koja će biti inkluzivna za svu decu. Transformacija društva postaje glavni cilj i način da se poveća svest i podstakne akcija, uz mogućnost da se pobeđe društvenoekonomske okolnosti i životni uslovi zajednice koji utiču na svakoga.

Na taj način, vidimo da su gorepomenuti društveni „sastojci“ isprepletani u izgradnji delotvornog obrazovnog sistema. Škole kao što je ova, u zajednicama sa ozbiljnim nedostatkom društvenih politika, mogu u mnogome imati koristi od participativnih pristupa. Ova škola predstavlja primer načina na koji se u zajednici operacionalizuje kultura učešća.³

Nema gotovog „recepta“ za stvaranje kulture saradnje i školske atmosfere koja dovodi do inkluzivnih procesa u školama i zajednici. Saradnja je rezultat društvene, institucionalne i interpersonalne dinamike koju odlikuje kompleksnost. S obzirom na to da ne postoji recept za rešavanje takvih složenosti, ključ je u kreativnom razmišljanju, razumevanju resursa, prilika i izazova koji postoje u svakom pojedinačnom slučaju i u postojanju svesti o tome šta je funkcionisalo u sličnim slučajevima.

Saradnja je složen proces koji ne garantuje da će identičan pristup koji je već korišćen rešiti komplikovane probleme.

Napraviti večeru u visokom stilu, sastavljenu od pet jela karakterističnih za određenu nacionalnu kuhinju, veoma je komplikovano...ali, ako imate potrebne sastojke, recepte i opremu, postoji šansa da ćete za svoje goste pripremiti nešto pristojno. Ili, uzmimo još jedan primer: slanje rakete u svemir. Ovo je još komplikovanije! Izuzetno komplikovano. Međutim, ukoliko imate materijale, inženjere, projekat i lansirnu rampu, velike su šanse da ćete na kraju dobiti letilicu koja je spremna za poletanje.

Ali, složenost znači nešto drugo. Složeno znači da nema ni recepta ni razrađenog plana. To znači da moramo da sve osmislimo od početka do kraja a da je ishod uvek neizvestan i drugačiji.⁴

Materijal za razmišljanje...

Imajte na umu da načelo „samo onoliko koliko je potrebno“ diktira dobre prakse u pružanju bilo kakve dodatne spoljne podrške učenicima u okviru inkluzivnog obrazovanja. Ovakvim pristupom izbegava se nametanje pomoći onima kojima ona nije neophodna ili je ne žele.

Na primer, učenici kojima je potrebna dopunska podrška mogu dobiti dodatnu pomoć za sticanje akademskih i društvenih veština od profesionalca ili volontera van učionice. Iako dopunska pomoć može biti dostupna, nastavnici, roditelji i učenici treba da uzmu u obzir prednosti i mane dobijanja takve dopunske pomoći van redovnih časova. Ako će dete propustiti neko drugo vredno podučavanje ili iskustvo u društvu, potrebno je pažljivije razmotriti uzimanje dopunske pomoći i izmene nastavnih planova i programa.

Ponekad organizacije u zajednici imaju kapacitete za saradnju u određenim posebnim oblastima. Ta saradnja se može odnositi na logistiku uključivanja (na primer, volonteri mogu pružiti podršku nastavnicima tako što će pomagati deci koja imaju ograničenja u kretanju i kojima je možda potrebna pomoć oko ulaska u učionicu i izlaska iz nje ili oko odlaska u toalet).

Analiziranje primera: međuresorna priroda inkluzivnog obrazovanja

U svom razredu od šezdesetoro dece, Širina Akter prelazi na poslednju vežbu pre nego što svi odu na kratak raspust: razumevanje pročitano g teksta. Dok redovi devojičica sa urednim pletenicama i dečaka u majicama kratkih rukava piskaraju u svojim radnim sveskama, jedno dete koje sedi napred i radi na plastičnom tabletu.

Salim, koji od rođenja ima potpuno oštećenje vida, odnosno koji je slep, koristi jednostavnu napravu za pisanje Brajevim pismom. To je samo jedan od elemenata koji mu omogućava da sedi zajedno sa svojim vršnjacima u osnovnoj školi u Hasnabadu, malom gradu u unutrašnjosti koji je u povelju, gradu fabrika tekstila i sapuna, sa dosta farmi, 50 km udaljenom od Dake u Bangladešu.

Ostali elementi uključuju nastavnike i pedagoške asistente koji su obučeni da čitaju Brajevo pismo, pomagala u učenju i – još važnije – koordinisanu kampanju za prevazilaženje neznanja i zagovaranje uključivanja dece sa oštećenim vidom u redovni obrazovni sistem. Organizacija Sightsavers Bangladesh⁵ i partneri iz više resora saraduju sa zajednicama i školama kako bi sve ovo učinili dostupnim.

Isključivanje dece sa oštećenim vidom iz obrazovnog sistema ne predstavlja problem samo u Bangladešu. U velikom broju razvijenih zemalja – u kojima se najveći broj slučajeva slepila i oštećenja vida može sprečiti – oni koji imaju probleme s vidom često su lišeni mogućnosti obrazovanja, jer njihove porodice nisu upoznate sa lečenjem ili činjenicom da dete sa potpuno oštećenim vidom (dete koje je slepo) može dobiti dobro obrazovanje. Često postoje predrasude i pogrešne informacije o navodnom riziku od infekcije. Same škole su često nevoljne da prime decu sa oštećenim vidom. To dovodi do dugoročne nepismenosti i siromaštva, kao i do većeg isključivanja dece sa oštećenim vidom iz društva, u periodu njihovog odrastanja.

U mestima kao što je Hasnabad, organizacija Sightsavers je radila na tome da olakša proces saradnje u kojima lokalni partneri, kao što je neprofitna organizacija pod imenom Assistance for Blind Children – Pomoć deci oštećenog vida (slepa ili slabovidna), obezbeđuje podršku koja je potrebna nastavnicima i školskoj upravi za uključivanje dece sa oštećenim vidom. Oni finansiraju obuku nastavnika i asistenata za korišćenje Brajevog pisma i obezbeđuju neophodni materijal. Jedan od partnera organizacije Sightsavers iz lokalne zajednice sprovodi slučajne ankete po kućama.

Zajednica se zalaže za to da se razgovara sa decom u školi kako bi se razvila svest o tome da svako ima pravo na obrazovanje i kako bi se deca pripremila da pruže podršku i prihvate one koji se uključuju. Neprofitna organizacija Pomoć deci oštećenog vida (slepog ili slabovidog) šalje asistente za rehabilitaciju u domove dece kako bi procenili koja škola najbolje odgovara njihovim potrebama. Mnogi roditelji dece sa potpunim ili delimičnim oštećenjem vida pretpostavljaju da smetnja u razvoju njihovog deteta znači da on ili ona ne može da uči i da ih škola neće prihvatiti. U početku, deca iz razreda su zadirkivala nove učenike, ali je to kasnije preraslo u empatiju i podršku. Ako su nastavnici dobro obučeni i ako postoji svest o potrebi stvaranja inkluzivnog okruženja, oni shvate da imati učenika potpuno oštećenog vida u svom odeljenju nije teško.

Sada, nastavnica obučena za korišćenje Brajevog pisma pomaže Salimu da oceni svoj rad na Brajevoj pisačkoj tabli. On je sada jedan od najboljih učenika. „Njegovo pamćenje je izuzetno“, kaže nastavnica. Poštovanje je obostrano. Salim, čiji je omiljeni predmet engleski, kaže da kada poraste želi da bude nastavnik.

Da biste saznali više, pročitajte sledeće:

- Saznajte više o radu organizacije Sightsavers u kome učestvuju roditelji i zajednice na <http://www.sightsavers.org/stories/arifs-story/>
- Saznajte više o priči škole Alexandre de Gusmao u Rio de Ženeiru na <http://escolaalexandredegusmao.blogspot.com/>
- Pristupite odličnom setu alata za društveno učešće <http://ctb.ku.edu/en>

Aktivnost

Da li ste u kontaktu sa lokalnim organizacijama koje se bave pitanjima osoba sa smetnjama u razvoju u vašoj zemlji? Napravite kratak spisak takvih organizacija i navedite vrstu posla kojim se bave.

III. Kako ja mogu da pomognem? Razumevanje različitih nivoa saradnje i partnerstava

Ključne tačke

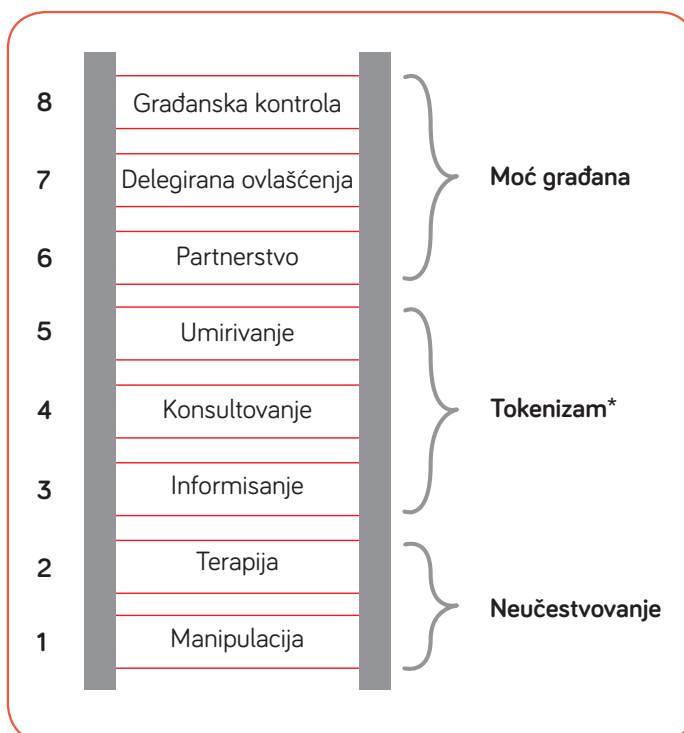
- *Da bismo se zaista posvetili aktuelnim potrebama i prilikama, odnos između porodica, škola i zajednice treba posmatrati kao iskustvo participacije u najboljem interesu više grupa.*
- *Stručne agencije i organizacije koje se bave pitanjima osoba sa smetnjama u razvoju podstiču posebne akcije kojima se angažuju porodice i promoviše saradnje unutar zajednice u cilju inkluzivnog obrazovanja.*
- *Obezbeđivanje podrške i redovne obuke za roditelje i stvaranje prijateljskog institucionalnog okruženja su među najčešćim preporukama za angažovanje roditelja i zajednice.*

Nivo uključivanja porodica u obrazovanje dece može da varira u skladu sa prilikama za njihovo učestvovanje koje im obrazovni sistem pruža. U slučaju dece sa smetnjama u razvoju, na spremnost porodice da saraduje sa ostalim akterima može da utiče vrsta invaliditeta, kao i socijalno ekonomski status porodice i priroda odnosa između roditelja i deteta (ili staratelja i deteta).

Do sada je korišćeno više lestvica za procenu različitih vrsta i stepena saradnje između škola, porodica i zajednice i stoga je korisno razdvojiti različite vrste i svrhe saradnje. Iako su koristili različite pristupe, mnogi istraživači su ispitivali dinamiku i naknadnu delotvornost i održivost, a razumevanje tih razlika nije korisno samo za akademske krugove. Naprotiv: zahvaljujući njima moguće je sistematizovati i analizirati različite načine i nivoe učešća, što je korisno za razumevanje dinamike odnosa među učesnicima i pomaže u uspostavljanju ozbiljne i održive saradnje koju svako vrednuje i ceni.

Jedna od najpopularnijih lestvica⁶ (Slika 1) napravljena je sa idejom da se podstakne ispitivanje razloga i načina na koje građani učestvuju u zajednici. Ova lestvica nam

pomaže da napravimo razliku između onih oblika učešća koji su vođeni idejom osnaživanja uticaja građana i drugih koji su samo simbolični ili su direktno manipulativni.

Slika 1: Primer lestvice koja se koristi za utvrđivanje različitih oblika učešća

* Pojam tokenizam (engl. tokenism) označava praksu ili politiku gde se čine minimalni napori kako bi se dala prednost onim grupama u društvu koje se često tretiraju nepravedno, a da bi se naizgled postigla pravičnost. Videti na: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tokenism>

Druga lestvica⁷ efikasno prikazuje šest tipova uključivanja, od škola koje pomažu porodicama u roditeljstvu i odgajanju dece, do uključivanja porodica u svojstvu donosilaca odluka, i koordinisanja usluga podrške u lokalnoj zajednici prema roditeljskim očekivanjima i potrebama.

Obezbeđivanje podrške i redovne obuke za roditelje, olakšavanje redovnog pristupa informacijama i konsultacijama, kao i stvaranje prijateljskog institucionalnog okruženja predstavljaju najčešće preporuke u sprovođenju dobrih politika za angažovanje roditelja i zajednice u inkluzivnom obrazovanju.

U poznatom „Otvorenom dokumentu o inkluzivnom obrazovanju“, UNESCO⁸ daje detaljan spisak mogućih načina „angažovanja roditelja“ koji treba da takvo iskustvo angažovanja učine dvosmernim tipom odnosa:

- **Porodice kao aktivisti:** Često porodice – naročito one organizovane u mreže ili udruženja – igraju vodeću ulogu u prilagođavanju obrazovnih sistema inkluzivnijim pristupima i politikama. Neke od akcija u kojima grupe roditelja mogu ostvariti svoj uticaj su: identifikovanje škola voljnih da načine korak napred, uspostavljanje veza i partnerstava sa organima vlasti nadležnim za oblast obrazovanja a koji podržavaju inkluzivno obrazovanje, organizovanje seminara i radionica na kojima bi se predstavili novi načini razmišljanja i nova praksa, i na kraju, pružanje podrške razvoju nastavnika.
- **Porodice koje doprinose inkluzivnom obrazovanju:** U okviru ovog oblika angažovanja naglašena je uloga roditelja u pružanju podrške uključivanju unutar porodice, učenju i razvoju dece kod kuće. Osnovna zamisao je da porodice i zajednice treba da pojačaju inkluzivne aktivnosti i aktivnosti učenja.
- **Škole, porodice i zajednice kao partneri:** Postoje razne mogućnosti za partnerstvo i saradnju, od razmene informacija do toga da članovi porodice podržavaju učenje kod kuće.
- **Porodice koje podržavaju druge porodice:** Ovo se naročito savetuje u slučaju roditelja dece sa invaliditetom koji žive u siromaštvu ili izolovanim zajednicama, ili imaju različito kulturno poreklo ili dolaze iz različitog jezičkog miljea. U tim slučajevima, podrška roditelja dece sa smetnjama u razvoju koji imaju bolji društveni položaj ili bolje obrazovanje može biti izuzetno korisna.
- **Učestvovanje porodice i zajednice u upravljanju i rukovođenju školom:** Ono podrazumeva da se porodice uključuju u proces donošenja odluka i u podržavanje nekih aspekata aktivnosti svakodnevnog rukovođenja.

Nedavno istraživanje je pokazalo da ukoliko osnažujemo porodice i pružamo im mogućnost da učestvuju u donošenju odluka, to delotvorno doprinosi procesu promena u kontekstu obrazovanja.⁹ Umesto „uključivanja“ porodica ili predlaganja posebnih zadataka ili niza uloga za roditelje, ideja da se oni „angažuju“ zahteva aktivno učešće roditelja u samom procesu unapređenja obrazovanja za sve.

Saradnja mora biti i konstruktivna i efikasna, a šanse da ona bude takva veće su ukoliko se sve strane osećaju slobodnije u tom procesu, ako su svi saglasni i razumeju se povodom različitih uloga, i ako se informacije redovno dostavljaju na otvoren i demokratski način.

Takođe, treba imati na umu i potrebu da se svim učesnicima pružaju redovne prilike da jasno iznesu svoja očekivanja, da razumeju složenost procesa (postignuća, ali i razočarenja i nedostatke) i da se razgovara o načinima unapređenja kvaliteta procesa saradnje.

Materijal za razmišljanje...

Saradnja sa roditeljima i zajednicom nije dobra samo za škole. U svojoj nedavno objavljenoj knjizi iz 2014, profesor Atul Gawandpe (*Atul Gawandppe*) izdvaja zanimljivu priču iz oblasti javnog zdravlja zajednice, koja ilustruje veoma opipljive rezultate učestvovanja roditelja u programu. Ne tako davno, sedamdesetih godina prošlog veka, na godišnjem nivou umiralo je oko pet miliona dece u svetu od dijarealnih bolesti. Većina te dece poticala je iz nekoliko afričkih i azijskih zemalja. Rešenje je bilo medicinsko otkriće koje su u to vreme međunarodne agencije poput UNICEF-a i Svetske zdravstvene organizacije između ostalih, promovisale s ogromnim entuzijazmom: oralna rehidraciona so (ORS). Princip delovanja ORS je jednostavan: on podrazumeva pijenje vode koja je pomešana sa šećerom i solju, dok se i dalje nastavlja sa konzumiranjem hrane.

U to vreme došlo je do izvesnih neslaganja prilikom rasprave o tome kako da se ORS počne koristiti širom sveta, pošto je medicinska zajednica tvrdila da je isuviše komplikovano da majke nauče kako da tečnost daju svojoj deci na usta. Svetska zdravstvena organizacija je rekla da ORS treba da daju lekari. Ali, ni to nije bilo realno sprovesti.

Naredne godine umrlo je još pet miliona dece i još pet miliona u godini nakon te. U Bangladešu, timovi edukatora slati su u sela da rade sa majkama i da im pomognu da nauče kako da prilagode ovo suštinski novo lečenje. Često se dešavalo da majka veruje da zna šta treba da uradi za svoje dete koje dobije dijareju. Ali, bez izvora medicinskog saveta, bilo je isuviše mnogo prostora za grešku. Na primer, majke bi prestajale da hrane svoju decu jer su povraćala. Nisu im davale tečnosti, što je bilo opasno. Morali su da ih nauče kako da naprave rastvor sa šećerom i soli i da sprovedu potpun tretman na detetu bez obzira na povraćanje.

Takvo direktno podučavanje je konačno dovelo do smanjenja stope smrtnosti za 250.000 dece koja su umirala na godišnjem nivou. Bio je to ogroman uspeh, velikim delom zbog holističkog stava da se roditelji mogu obučiti kako na nivou sela, tako i grada; na taj način su majke i očevi mogli da na odgovarajući način zaštite zdravlje svoje dece. Danas, nešto manje od 2 miliona dece na svetu umire od dijarejalnih bolesti, na godišnjem nivou.

Ova vrsta sveobuhvatnog pristupa učestvovanju roditelja predstavlja model direktnog kontakta sa zajednicom. Da li se ovaj model može primeniti na inkluzivno obrazovanje? Mislimo da je to moguće jer roditelji dece sa smetnjama u razvoju najbolje znaju potrebe i stilove učenja svoje dece pa mogu da odgovore na te potrebe najdelotvornijim pristupima podučavanja.

Analiziranje primera: Roditelji kao aktivisti u savremenoj Rusiji

Zasnovano na razgovoru sa Katjom – Petrozavodsk, Karelja, Rusija

Kako bismo istakli inspirativni činilac u aktivizmu roditelja i zajednice kojim se prevazilaze barijere isključivanja, hajde da razmotrimo Katjinu priču. Ona je jedan od glavnih organizatora grupe roditelja dece sa smetnjama u razvoju koja je postala dobro poznata među mrežama roditelja širom Rusije po uspehu koji su postigli koristeći građanske parnice za ostvarivanje prava svoje dece na inkluzivno obrazovanje. Ona je majka osmogodišnje devojčice koja ima stepen cerebralne paralize zbog koje koristi invalidska kolica, ima smetnje u govoru a rečnik joj je ograničen na oko 15 reči.

Katja je računovođa po profesiji i radila je dve godine pre nego što je počela da aktivno zagovara prava na inkluzivno obrazovanje. Prema njenim rečima, organizovanje grupe roditelja je bilo prilično teško. „Naša deca

su imala problema i nismo znali kome da se obratimo. Onda smo upoznali tog mladog čoveka, organizatora koji je radio sa decom sa potpunim oštećenjem vida. On je rekao: „Biće vam lakše ako budete radili kao organizacija roditelja jer ćete tako moći zajednički da radite na ovim pitanjima“.

Među četrdesetak porodica koje su predstavljene u grupi „imamo decu, roditelje, bake i deke – a ne samo mame i tate“, i ti ljudi su srce ove organizacije. Ono što im je svima zajedničko jeste porodična odgovornost prema deci kojoj je jednostavno neophodna drugačija vrsta nege u odnosu na drugu decu.

Prvi problem sa kojim su se roditelji suočili bio je nedostatak adekvatnih prostorija za obrazovanje njihove dece kojoj su ponuđene samo rehabilitacione usluge. Roditelji su počeli da razgovaraju o ovom „obrazovanju koje i nije baš obrazovanje“ i da ga dovode u pitanje. Neki roditelji dece sa Daunovim sindromom ubedili su lokalnu predškolsku ustanovu da dozvole njihovoj deci da je pohađaju zajedno sa „regularnom“ decom, seća se Katja. Saznavši za ovakve primere, Katja i ostali shvatili su da bi vredelo da i oni svoju decu pošalju u takvu školu.

Nakon dužeg razmišljanja o ovoj ideji, odlučili su na kraju da se posavetuju sa pravnikom. „Izgubili smo parnicu na sudu prvog stepena. Zatim smo išli na viši sud, ali smo izgubili parnicu. Obrazloženje je glasilo da ne postoje uslovi i da bi našoj deci bilo lošije u trenutno raspoloživim uslovima“.

Možda je najvažnija prekretnica u ovoj borbi bila onda kada je grupa izgubila parnicu na prvostepenom sudu. Malo pre ulaganja žalbe, roditelji su odlučili da ništa više nemaju da izgube i da će njihova veća vidljivost u javnosti doprineti njihovom pitanju. Okupili su ljude kako bi pokazali da administracija ignoriše prava dece sa smetnjama u razvoju na obrazovanje. Okupivši porodice i decu u lokalnoj školi, održali su konferenciju za medije.

Do 2006. godine, dve osnovne / srednje škole u Karelji predložene su za testiranje inkluzivnog obrazovanja. Deca sa smetnjama u razvoju, uključujući i Katjinu ćerku, počela su da pohađaju te škole, a ne jednu od onih „specijalnih škola“ za decu sa mentalnim i fizičkim smetnjama u razvoju, uz pratnju paraprofesionalaca koji su finansirani sredstvima posebno namenjenim u te svrhe.

U međuvremenu, međunarodne organizacije za osobe sa smetnjama u razvoju raširile su vest o potpunom novitetu, javnoj školi koja se integrisala koristeći zakonodavne procese, a ističući građanska prava u prvi plan. Vest je prosleđena preko međunarodnih imejling lista, objavljena na veb portalima koji su počeli da se pojavljuju na ruskom internetu radi zagovaranja prava osoba sa smetnjama u razvoju, i preneti u štampu gde je poslužila kao dokaz demokratskih promena.

Da biste saznali više, pročitajte sledeće:

- *Kao što je pomenuto u Priručniku 1, škole po meri deteta mogu biti polazna tačka za unapređenje inkluzivnog obrazovanja i podsticanje partnerstva sa porodicama i zajednicom. Saznajte više na <http://www.unicef.org/cfs/>*
- *Pročitajte više o različitim nivoima, upotrebama i značenjima koncepta društvenog učešća u odabranom članku „Učešće“, autora Mažida Rahnema u Rečniku razvoja, koji možete pronaći na https://books.google.com.uy/books?id=2bi_kf7QAq4C&pg=PA116&lpg=PA116&dq=dictionary+of+development,+participation&source=bl&ots=y_WOKDQCxq&sig=NbZyrE7sq2iglKU7eltoDzeU_Uw&hl=es&sa=X&ei=P6vPVKeaEOPHsQSD7YHABA&ved=OCCQQ6AEwAA#v=onepage&q=dictionary%20of%20development%2C%20participation&f=false*

IV. Početi od nule: Identifikovanje kapitala za inkluziju

Ključne tačke

- *Kada razvojne aktivnosti počnu od onoga što zajednice imaju – a to je njihov kapital u najširem smislu – naspram onoga što nemaju – njihove potrebe – povećava se sposobnost zajednice da ispuni te potrebe.*
- *Koncepti kao što su društveni kapital i kapital zajednice pojavili su se u literaturi o saradnji između pojedinaca i grupa. U literaturi se ističe da društveni kapital ima vrednost¹⁰, često oblikuje delotvorne promene i društveni napredak¹¹, doprinosi pravednosti¹² i pomaže pozitivnom razvoju pojedinaca, porodica i zajednica.¹³*
- *Za kreatore politika i razvojne agencije nevidljivost osoba sa smetnjama u razvoju imala je za ishod razvijanje društvenog kapitala (u obliku resursa i kapaciteta koji su predstavljali – često razdvojene – strategije za opstanak).*
- *Organizacije osoba sa smetnjama u razvoju, organizacije roditelja, vršnjačke grupe podrške, **programi rehabilitacije u zajednici (PRZ)** i pokret za nezavisan život imaju većinu resursa neophodnih za sprovođenje inkluzivnih strategija.*

Društveni kapital postoji kako na pojedinačnom nivou, tako i na nivou zajednice, na isti način kao i drugi oblici „kapitala“ (npr. ekonomski, politički ili kulturni) koji su dostupni različitim slojevima društva. I pored različitih definicija kapitala, postoji konsenzus po kom se društveni kapital odnosi na niz odnosa i društvenih veza, u smislu organizacija i pojedinaca, koji može proširiti pojedinačne i kolektivne mogućnosti izbora, povećati opcije i poboljšati kvalitet života. U svojoj suštini, društveni kapital se sastoji od niza odnosa i društvenih struktura koje su zasnovane na poverenju i normama reciprociteta i koje se zauzvrat rukovode vrednostima i/ili pravnim normama.¹⁴

U konkretnom slučaju osoba sa smetnjama u razvoju, kada posmatramo društveni kapital, neophodno je uzeti u obzir (i ceniti) njihovu ličnu i kolektivnu moć da ostvare potpunu inkluziju u zajednici, da pristupe socijalnim uslugama, jačaju mehanizme i mreže međusobne podrške i da poboljšaju kvalitet svog života.

Uzajamna saradnja je verovatno jedna od najvećih vrednosti i tradicija koja dugo postoji među osobama sa smetnjama u razvoju. Zbog duge borbe za prava

Za osobe sa smetnjama u razvoju, saradnja i angažovanje odavno predstavlja strategiju da prežive a ponekad i da prevaziđu problem isključenosti.

Često, osoba koja najviše zna o detetu je njegov roditelj. Roditelji znaju kakvo je dete u školi, koji mu je stil učenja i kakva mu je ličnost. Inkluzivne škole uključuju roditelje kao partnere u procesu učenja. Ponekad je ovo partnerstvo takvo da se roditelji konsultuju kao volonteri u cilju olakšavanja inkluzije ili se od njih traži podrška za dopunske aktivnosti učenja kod kuće.

Prema: *Inclusive Education and Child-Friendly Schools*, C. Johnstone, 2011

osoba sa smetnjama u razvoju, organizacije zajednice imaju dugu istoriju organizovanja učešća porodica i pojedinaca. Iako se to ponekad koristi za ispunjavanje konkretnih potreba ili rešavanje problema, kao što je borba protiv diskriminacije ili rešavanje pitanja isključenosti iz obrazovanja, često je dovodilo i do kreativnih rešenja i stvaranja alternativa, kao i sticanja vrednog znanja u stručnim oblastima.

Ta tradicija uzajamne podrške i pozitivne pouke koje su stekle porodice i organizacije osoba sa smetnjama u razvoju jesu neverovatan kapital koji se može iskoristiti za pružanje podrške inkluzivnom obrazovanju, ako se on identifikuje na pravi način i delotvorno poveže. Neki primeri zajedničkog kolektivnog kapitala koji postoji među osobama sa smetnjama u razvoju su:

- **Organizacije porodica**, koje često savetuju porodice na osnovu iskustva drugih porodica, naročito u pogledu odgajanja deteta sa smetnjama u razvoju, sprečavanja budućih (sekundarnih) smetnji u razvoju i u pogledu smanjenja ograničenosti u najvećoj mogućoj meri.
- **Privatne, saradničke škole** i druge obrazovne institucije koje uključuju porodice radi pružanja usluga dnevne nege i obrazovanja, često su osnivane pošto su redovne škole odbijale da prime decu sa smetnjama u razvoju.
- **Stručne škole i radionice**, koje pružaju bezbedno okruženje, prilagođeno osobama sa smetnjama u razvoju, kao i prilike za mlade osobe sa smetnjama u razvoju iz lokalne zajednice da razviju i unaprede svoje veštine te da ostvare prihod od proizvoda koje naprave kako bi time mogli da dopune svoju invalidsku penziju.
- **Uzajamna pomoć i vršnjačke grupe podrške**, koje se sve više koriste za pružanje vršnjačkih saveta i podrške u različitim pitanjima.
- **Centri za nezavisan život**, kojima obično rukovode osobe sa smetnjama u razvoju. Oni često daju savete onima koji su nedavno dobili neku smetnju u razvoju i mogu pružiti prilike za mlade osobe sa smetnjama u razvoju iz lokalne zajednice da razviju i unaprede svoje veštine i ostvare prihod od proizvoda koje naprave. Oni takođe mogu pomagati osobama sa smetnjama u razvoju da upravljaju vidovima podrške koju imaju zbog smetnje, uključujući i angažovanje radnika za pružanje lične podrške.

Analiziranje primera: oblikovanje identiteta osoba sa potpunim oštećenjem sluha

Neverovatan primer saradnje jedne zajednice, koja se vremenom razvijala kako bi se stvorila identitetski snažna zajednica, možemo pronaći u zajednici osoba sa potpunim oštećenjem sluha (gluva lica), u Urugvaj. Njen nastanak i rast su procesi koji su se vremenom razvijali, sa različitim pojedincima i organizacijama koji su radili zajedno kako bi uklonili prepreke koje onemogućavaju Urugvajcima sa potpunim oštećenjem sluha da pristupe uslugama kao što je obrazovanje, a koje su omogućene ostatku društva.

Ovaj pokret ima korene u Udruženju Urugvajaca sa potpunim oštećenjem sluha, osnovanom dvadesetih godina prošlog veka kako bi započelo borbu za njihovo obrazovanje i zapošljavanje. Nekoliko godina kasnije, nakon što su se razvili i stekli publicitet, pokret je bio u mogućnosti da otvori lokalni Institut za urugvajski znakovni jezik (UZJ). Ovaj institut promovise kurseve znakovnog jezika koje drže osobe sa potpunim oštećenjem sluha, pružajući tako dodatne prilike za zapošljavanje pripadnika ove zajednice.

Još jedan značajan korak za uspešan razvoj urugvajске zajednice osoba sa potpunim oštećenjem sluha bilo je prepoznavanje činjenice da još uvek nisu postojale usluge i podrška neophodne kako bi građani sa potpunim oštećenjem sluha postali potpuno nezavisni i integrisani u društvo. Da bi se to ostvarilo, trebalo je uložiti kolektivne napore sprovodeći inicijative koje uključuju ne samo Urugvajce sa potpunim oštećenjem sluha, već i njihove edukatore, roditelje, članove porodice i prijatelje. Ti kolektivni napori morali su da se zasnivaju na zajedničkoj viziji delotvornog uključivanja zajednice u aktivnosti i programe u cilju povećanja svesti javnosti o prisustvu osoba sa potpunim oštećenjem sluha u Urugvaju.

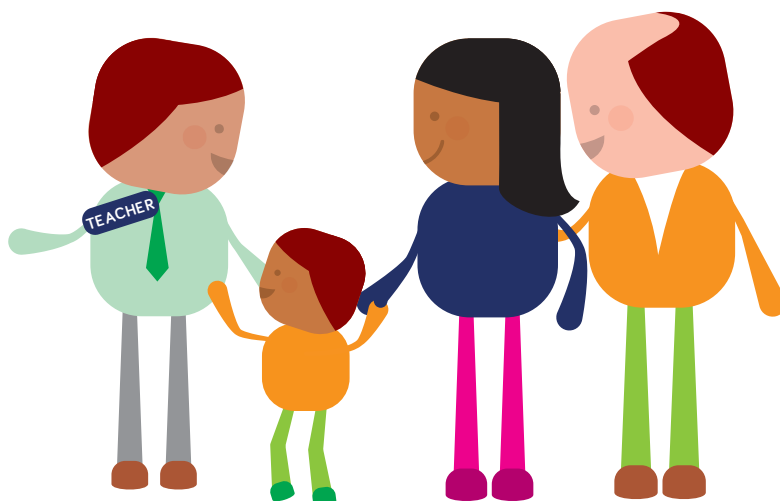
S tim ciljem, osnovano je i Udruženje roditelja i prijatelja Urugvajaca sa potpunim oštećenjem sluha kako bi se roditelji dece sa potpunim oštećenjem sluha ujedinili u lokalnoj školi, izrazivši zabrinutost u pogledu mogućnosti škola za osobe sa potpunim oštećenjem sluha da njihovu decu pripreme za nezavisno učešće u društvu.

Konkretan primer napora mreže osoba sa potpunim oštećenjem sluha da unaprede pristup socijalnim uslugama predstavljaju seminari obuke koje su sproveli zajedno sa policijom Montevidea kako bi se službenici policije upoznali sa osnovama znakovnog jezika. Takva obuka je obostrano korisna: za policiju, kako bi efektivno komunicirala sa građanima sa potpunim oštećenjem sluha u pogledu njihovih zakonskih prava, a i podučila ih o tome šta predstavlja kršenje prava i kako da prijave zloupotrebe, itd.

Slika 2: Lokalna policija pohađa kratku obuku o znakovnom jeziku

Urugvajска zajednica osoba sa potpunim oštećenjem sluha svesna je da njihov posao nije u potpunosti završen – zakonodavstvo koje propisuje obezbeđivanje prevodilaca za znakovni jezik u akademskim institucijama je relativno skoro usvojeno i još uvek je u povelju u smislu primene. Ali, ova zajednica je model stvarne promene do koje je došlo ujedinjavanjem različitih tela zainteresovanih za zajednički cilj omogućavanja pristupačnosti i socijalne inkluzije.¹⁵

Aktivnost

Mlada zagovornica prava osoba sa potpunim oštećenjem sluha (gluvih lica), Marija Emilija Riotorto, je nastavnik urugvajskog znakovnog jezika. Razgovarajući sa UNICEF-om na Međunarodnoj konferenciji o sidi, ona je istakla potrebu da mladi ljudi, porodice i institucije sarađuju i rade zajedno na unapređenju i zaštiti zdravlja adolescenata sa potpunim oštećenjem sluha. Marija simbolizuje iskustvo samozagovaranja ljudi sa potpunim oštećenjem sluha koji zajednički veruju da imaju ista prava kao i ostali – da prave izbor i donose odluke o svom životu na osnovu odgovarajućih informacija. Snimak razgovora sa njom možete pogledati na: <https://www.youtube.com/watch?v=WTullAlf1FO>

Neka pitanja za razgovor sa vašim timom:

- a) Zašto je aktivno učestvovanje i podrška članova porodice i organizacija zajednice od suštinske važnosti za izdržavanje zajednice osoba sa potpunim oštećenjem sluha (gluvih lica)?
- b) Koji su osnovni elementi saradnje između lidera zajednice osoba sa potpunim oštećenjem sluha (gluvih lica) i zajednice onih koji nemaju problema sa sluhom koji će obezbediti komunikaciju i uspeh projekta?

Da biste saznali više, pročitajte sledeće:

- *Saznajte više o radu UNICEF-a u Brazilu kako biste identifikovali kapital mladih i uključili te kapacitete u programe socijalne inkluzije: <http://rio.unicef-gis.org/>*
- *Saznajte više o društvenom kapitalu i mapiranju kapitala zajednice na <https://socialcapital.wordpress.com/2007/07/30/community-mapping>*

Aktivnost

Prema vašem iskustvu, koji je glavni „kapital zajednice“ koji doprinosi zaštiti prava dece?

Nešto od ovoga?	Šta još?
Dobro rukovodstvo	
Društvena integracija	
Aktivne institucije zajednice	
Briga o najosetljivijima	
Posvećen privatni sektor	

Beleške

V. Od papira do primene: politike, partneri i izazovi

Ključne tačke

- *Partnerstva između škole i porodice su mnogo uspješnija kada (a) postoje aktivne mere politike koje služe kao vodič za učestvovanje porodica (b) edukatori i porodice međusobno razumeju i poštuju uloge onog drugog.*
- *Mere politike usmerene na izgradnju struktura i olakšavanje uključenosti roditelja i učešća zajednice su sve prisutnije u inkluzivnom obrazovanju.*
- *Načela saradnje uključuju podsticanje zajedničkog upravljanja, demokratskog donošenja odluka, proaktivnih modela komunikacije, rešavanja sukoba, kolektivnog učenja i zajedničkog vlasništva nad ostvarenjima.¹⁶*

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom* sadrži okvir politike i zakonodavstva koji naglašava značaj učestvovanja porodica koje podržavaju inkluzivnu dinamiku kako u školama, tako i u zajednicama. U članu 4. stav 3. stoji da se države potpisnice obavezuju na „bliske konsultacije i aktivno učešće osoba sa invaliditetom, uključujući decu sa invaliditetom, kroz organizacije koje ih predstavljaju i zastupaju“. Jasno je da se ova odredba odnosi i na obrazovanje.

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom (CRPD) prepoznaje ulogu porodica u promovisanju prava osoba sa smetnjama u razvoju: „Uverene da je porodica prirodna i suštinska jedinica društva, te da kao takva treba da uživa zaštitu društva i države a da osobe sa invaliditetom i članovi njihovih porodica treba da prime potrebnu zaštitu i pomoć koja će porodici omogućiti da doprinese punom i ravnopravnom uživanju prava od strane osoba sa invaliditetom“.

Na osnovu preporuka međunarodnih tela u pogledu CRPD, istraživanja su istakla da porodice i grupe zajednice igraju značajnu i aktivnu ulogu u procesu zagovaranja kojim bi se uklonile zakonodavne ili ustavne prepreke obrazovanju dece i odraslih sa smetnjama u razvoju¹⁷, kao i da dolazi do sve većih promena u politici i zakonodavstvu koje se odnose na inkluzivno obrazovanje.¹⁸

Konvencija o pravima osobama sa invaliditetom i sama predstavlja primer saradnje u okviru pokreta za prava osoba sa smetnjama u razvoju i umrežavanja osoba, porodica i organizacija što je imala za rezultat njihovo osnaživanje, i promenu političkih i pravnih odrednica smetnji u razvoju. Proces promovisanja Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom doveo je do jačanja identiteta, od fragmentirane, marginalizovane i osetljive zajednice do moćnog glasa koji svoj uticaj ostvaruje kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou.

Pored navedenog, važnu ulogu igra i raspoloživost politika, struktura i posebnih prilika za roditelje i zajednice da se uključe. Ponekad ti elementi već postoje pa bi se očekivalo da se tokom godina razvila kultura saradnje, da su i edukatori i porodice navikli na nju, i da se osećaju prijatno u svojim različitim ulogama i zadacima.

* Dostupno na: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_potvrđivanju_konvencije_o_pravima_osoba_sa_invaliditetom.html

Ponekad, međutim, to nije slučaj i kulturu saradnje treba razviti, zajedno sa politikama i instrumentima koji će omogućiti delotvorno učešće. Neki od uobičajenih primera prepreka saradnji uključuju i sledeće:

- Politike postoje ali se ne sprovode u praksi.
- Ljudi kažu da je saradnja dobra, ali nisu u potpunosti spremni da to pretvore u praksu.
- Politike postoje, ali sredstva za njihovo sprovođenje nisu dostupna.
- Edukatori nerado uključuju roditelje u donošenje odluka o pitanjima koja se odnose na obrazovanje.
- Roditelji se pozivaju da dođu u školu samo onda kada postoje problemi u vezi sa njihovim detetom. Samim tim, kada roditelji dobiju poziv da dođu na sastanak u školi, to za njih nosi negativnu konotaciju i nevoljni su da na njega odu.

Drugi važan izazov koji treba imati na umu je i to da, iako roditelji dece sa smetnjama u razvoju mogu biti – a u mnogim slučajevima i jesu – u prvim redovima u borbi za inkluziju svoje dece, neki od njih takođe dele negativne stavove prema osobama sa smetnjama u razvoju, koji prevladavaju u njihovoj kulturi ili imaju oprečna osećanja i stavove prema svojoj deci sa smetnjama u razvoju. Stavovi porodica o inkluzivnom obrazovanju mogu biti pomešani, naročito kada redovne škole još uvek nisu u mogućnosti da odgovore na izazov različitosti pa roditelji vide segregaciju kao bolju alternativu.¹⁹

Neke porodice i članovi zajednice više učestvuju u obrazovanju svoje dece od drugih. Ono što je važno u inkluzivnom obrazovnom sistemu jeste da njihova uloga bude prepoznata, a njihovi stavovi i mišljenja uvažavani i poštovani.

UNICEF i druge agencije i vlade širom sveta sve više prepoznaju u kojoj meri negativni stavovi roditelja o inkluziji, na koje često utiče nedostatak svesti o pravima njihove dece, mogu biti prepreka inkluzivnim praksama. Mnoge dodatne prepreke su tradicionalno ometale njihovo učešće:

- Roditelji nisu svesni alternativa za obrazovanje svoje dece.
- Strah od stigmatizacije i neprijateljstva unutar njihovih zajednica.
- Siromaštvo koje motiviše smeštaj dece u „specijalne škole“ sa internatom, čime se finansijska odgovornost prebacuje na organe vlasti.
- Nedostatak opcija pohađanja škola u blizini kuće, naročito za porodice koje žive u seoskim područjima.

Veoma često moći ćete da primetite ove prepreke u vašem okruženju zbog stalnog isključivanja i stigmatizacije koje utiče na decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice. Otpor prema inkluzivnom obrazovanju još uvek je snažan među nekim roditeljima i organizacijama roditelja.²⁰ Zbog toga je jako važno da se slušaju, razumeju i rešavaju razlozi za zabrinutost porodica. Roditeljima je potrebna obuka, podrška i osnaživanje kako bi razumeli prava dece sa smetnjama u razvoju i postali saveznici strategija inkluzivnog obrazovanja.²¹

S druge strane, (i ponekad paralelno sa otporom) raste svest među roditeljima o pravima osoba sa smetnjama u razvoju, što postepeno dovodi do toga da roditelji sve više shvataju potencijal inkluzivnog obrazovanja i, generalno, postaju sve izričitiji u vezi sa obrazovanjem svoje dece. S većim razumevanjem da su smetnje u razvoju društveno konstruisani i razumevanjem kakve prednosti inkluzija donosi svim učenicima, roditelji – i oni koji imaju decu sa smetnjama u razvoju i oni koji nemaju – mogu bolje prihvatiti uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole.

Analiziranje primera: organizacije roditelja i porodica u ulozi aktivista

U Južnoafričkoj Republici, roditelji koji saraduju sa organizacijom Inclusion International formalno su predstavljeni na nacionalnim forumima za kreiranje politika, koji se bave marginalizovanim učenicima. Organizacije kao što su Udruženje za decu sa posebnim obrazovnim potrebama (PACSEN), Akciona grupa za decu sa smetnjama u razvoju (DICAG) i Udruženje za pomoć osobama sa Daunovim sindromom, vodile su snažnu kampanju u ime osoba sa smetnjama u učenju. Radeći sa organizacijama ljudi sa smetnjama u razvoju, organizovali su javne skupove i radionice o inkluzivnom obrazovanju. Koristeći podršku Uneska i drugih donatorskih organizacija, doveli su u zemlju međunarodne savetnike i angažovali ih u punoj meri za obuku nastavnika i kampanje podizanja svesti javnosti, pozitivno utičući na kreiranje politike.²²

Još jedan primer učešća roditelja i organizacija porodica u kreiranju i sprovođenju politika je formiranje saveza za pružanje podrške inkluzivnom obrazovanju. Savez za inkluzivno obrazovanje osnovan je u Velikoj Britaniji 1989. godine i imao je za cilj vođenje kampanje za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole. Savez je okupio odrasle i decu sa smetnjama u razvoju, roditelje dece sa smetnjama u razvoju i stručnjake kao što su nastavnici i psiholozi. Vodio je mnogo kampanja u lokalnim zajednicama podržavajući porodice koje su želele da deca sa smetnjama u razvoju pohađaju redovne škole.

Način razmišljanja osoba sa smetnjama u razvoju je pokretačka snaga Saveza, zajedno sa energijom i voljom roditelja koji žele inkluzivan život za svoju decu. Devedesetih godina prošlog veka, Savez je koordinisao kampanju u cilju uklanjanja obavezne segregacije dece sa smetnjama u razvoju u „specijalne škole“, čiji je vrhunac bilo usvajanje Zakona o posebnim obrazovnim potrebama i o smetnjama u razvoju 2001. godine. Ovaj Zakon je svim roditeljima dao mogućnost pravog izbora redovnog obrazovanja. Kasnije, 2006. godine, Savez je lobirajući u Ministarstvu za obrazovanje i veštine, predočio dokaze o uspehu inkluzivnog obrazovanja i reagovao na negativan publicitet nastao usled nedostatka informacija, koji je bio usmeren protiv inkluzivnog obrazovanja u Velikoj Britaniji.

Materijal za razmišljanje...

Neke škole su neformalno otvorene za porodice i zajednicu. Međutim, uz postojanje politika i aktivnih strategija veća je verovatnoća da učešće bude relevantno, delotvorno i održivo. Kakva je najčešće bila situacija kada ste vi išli u školu? A kakva je najčešće situacija sada?

VI. Korak napred

Ključne tačke

- *Podrška koja se dobija uključivanjem porodica i zajednice može imati više oblika, od vršenja uticaja na politike do pomaganja oko posebnih zadataka na nivou škole.*
- *Kako bi stekli sveobuhvatno razumevanje stilova učenja svakog učenika ponaosob, neophodno je da se akteri u obrazovanju konsultuju sa roditeljima. Akteri moraju biti spremni da uzmu u obzir roditeljska gledišta i razloge za zabrinutost, kao i da zajednički sa njima donose odluke.*
- *Ključ uspešne saradnje jeste identifikovanje prilika koje nastaju za angažovanje porodice i zajednice. Škole i edukatori moraju biti svesni i pripremljeni za takve prilike.*
- *Spremnost nastavnika da prihvate podršku roditelja u učionici pomoći će im u vođenju logistike rada u učionici i u rešavanju pitanja koji proističu iz pojedinačnih potreba.*
- *Redovni sastanci edukatora, nenastavnog osoblja i roditelja koji se organizuju van učionice mogu da olakšaju i poboljšaju komunikaciju i rešavanje problema.*

Odakle početi

Strategije i prilike za uključivanje roditelja i zajednica u pružanje podrške inkluzivnom obrazovanju treba identifikovati na lokalnom nivou i razviti u okviru postojećih programa, koristeći postojeće kapacitete i kapital.

Takođe, biti upoznat i sa najdelotvornijim polaznim tačkama i uspešnim iskustvima širom sveta može da pomogne u izgradnji održive osnove za delovna partnerstva sa porodicama, zajednicama i društvenim organizacijama i mrežama. Ovo su primeri polaznih tačaka zasnovani na postojećim iskustvima:

- **Kreiranje politike.** Kao što je pomenuto u ovom priručniku, sektor koji se odnosi na osobe sa smetnjama u razvoju (organizacije osoba sa smetnjama u razvoju, međunarodne agencije i mreže) ima dugogodišnje iskustvo u angažovanju u okviru partnerstava i saveza u borbi za svoja prava. Organizacija Inclusion International²³ istraživala je ulogu koju roditelji dece sa smetnjama u razvoju igraju u zemljama gde se organi nadležni za obrazovanje nisu još uvek bavili pitanjem inkluzivnog obrazovanja, i dala brojne preporuke za rad sa organizacijama roditelja u cilju unapređenja politika:
 - Identifikovati škole koje su voljne da preuzmu korak napred i koje su zainteresovane za razvoj svojih zaposlenih.
 - Uspostaviti kontakte i partnerstva sa ministarstvom za obrazovanje i lokalnim nadležnim organima.
 - Organizovati informativne seminare i radionice obuke kako bi se predstavili novi način razmišljanja i nove prakse.
 - Olakšati razvoj, praćenje, podršku, proveru i širenje znanja zaposlenih koje se odvija unutar škole.
 - Sarađivati sa organima nadležnim za obrazovanje na razvoju politike kojom će se podržati inkluzivno obrazovanje.

- **Uloga šire porodice.** U neplaniranom i *de facto* inkluzivnom obrazovanju, nedostatak usluga za osobe sa smetnjama u razvoju i nedostatak obrazovnih planova za učenike sa smetnjama u razvoju zahteva direktno učestvovanje roditelja, odnosno staratelja u obrazovanju. Učenici iz porodica niskog socijalnog i ekonomskog statusa možda ne znaju za resurse zajednice koji bi pomogli učeniku da bude uspješni u školi. Ali, ko su najčešće staratelji dece sa smetnjama u razvoju u seoskim, poljoprivrednim područjima u slabije razvijenim zemljama? U takvim kontekstima, šira porodica je često odgovorna za podizanje deteta. Bake i deke su, npr. bolji zagovornici za svoju unučad sa smetnjama u razvoju od njihovih bioloških roditelja jer su oni najčešće odgovorni za podizanje dece u seoskom domaćinstvu, dok roditelji verovatno rade u gradovima kako bi izdržavali porodicu. Kroz stalnu saradnju sa školom, član šire porodice ostvariće bolji uvid u smetnje u razvoju svog deteta i u njegov budući potencijal, kao i u alternativne intervencije.
- **Saveti u vezi sa prilagođavanjem nastavnog plana i programa i metoda podučavanja.** Porodice dece sa smetnjama u razvoju često mogu dati korisne savete kako da se prilagodi nastavni plan i program i metod podučavanja, pošto oni često najbolje znaju koje su to funkcionalna ograničenja, ali i prednosti njihove dece. Ovakva praksa nije neuobičajena tokom ranog razvoja i učenja u detinjstvu, kada je učešće porodice obično intenzivnije.

Ukoliko omogućimo roditeljima da iznesu svoje mišljenje po pitanju nastavnog plana i programa i metoda podučavanja, uzimajući u obzir njihove prioritete u podučavanju, raste i verovatnoća da veštine koje deca nauče u školi budu primenjene i kod kuće. Kada su aktivnosti, posebno osmišljene za dete sa smetnjama u razvoju, zasnovane na prioritetima i razlozima za zabrinutost porodice, veća je verovatnoća da će one odgovarati kulturnom kontekstu određene porodice.

Isto tako, neka prilagođavanja nastavnog plana i programa biće korisna za decu koja, uprkos tome što nemaju smetnje u razvoju, možda imaju neke potrebe za specijalnim obrazovanjem. Stoga je uvek bolje da se roditelji asistenti u učionicama pre smatraju dostupnom podrškom nastavniku a ne osobama koje su dodeljene pojedinačnim učenicima.

- **Rad sa NVO kako bi se ojačala potražnja za inkluzivnim obrazovanjem.** Organizacije civilnog društva mogu igrati ključnu ulogu u stvaranju veće potražnje i većih kapaciteta za inkluzivno obrazovanje. Porodicama dece sa smetnjama u razvoju je potrebna obuka, podrška i osnaživanje kako bi prevazišli „paradigmu specijalnog obrazovanja“ i vršili aktivnu ulogu u promovisanju prava njihove dece na obrazovanje. Organizacije civilnog društva mogu da igraju značajnu ulogu u ostvarivanju ovog cilja i stvaranju kritične mase koja stvara svest i zalaže se za inkluziju. Organizovanjem seminara, obuka i širenjem informacija, NVO mogu da podrže roditelje i decu u sledećem:
 - informisanje o njihovim zakonskim pravima – kako o obavezama koje su vlade preuzele na osnovu međunarodnog prava, tako i o nacionalnom zakonodavstvu i propisima.
 - informisanje o uslugama koje su dostupne i o tome kako im pristupiti.
 - informisanje o tome gde i kako se donose odluke koje utiču na njihovo obrazovanje i o tome kako da postanu zagovornici, da lobiraju i utiču na lokalne i nacionalne političke agende.
 - pružanje podrške kada treba prijaviti i odgovoriti na kršenje njihovih prava, uz korišćenje društvenih medija za borbu protiv predrasuda i diskriminacije.
 - onlajn resursni centri koji se bave istraživanjima i pronalaze dokaze koji se mogu koristiti u cilju podrške inicijativama zagovaranja.

- **Korišćenje interneta.** Mesta za učešće porodice i zajednice se menjaju. Porodice sve više imaju priliku da učestvuju i da se informišu o inkluzivnom obrazovanju na internetu. Kada porodice i škole učvrste odnose, škole mogu da:
 - naprave veb sajt škole ili blog i redovno postavljaju obaveštenja i vesti. Veoma je važno da školski veb sajtovi budu u skladu sa standardima pristupačnosti. Vidi <http://www.w3.org/WAI/intro/accessibility.php> gde možete naći smernice za digitalnu pristupačnost.
 - Sakupite sugestije tako što ćete pozvati porodice da pošalju svoje komentare i povratne informacije.
 - Napravite forume i grupe za diskusiju gde će roditelji moći da razmenjuju ideje sa drugima.
 - Slanje cirkularnih pisama.
- **Podržavanje inkluzije van škole.** Često smo svedoci toga da uprkos inkluziji dece sa smetnjama u razvoju u okviru redovnih škola i uprkos prilagođavanjima koja vrše škole, nastavnici i deca i naporima koje ulažu kako bi olakšali inkluziju, deca sa smetnjama u razvoju još uvek nisu uključena u vannastavne aktivnosti, ne pozivaju ih na rođendane svojih vršnjaka koji nemaju smetnje u razvoju i ne učestvuju u dečijim igrama van škole.

Jedan zanimljiv blog koji je napisao roditelj i objedinio svoja iskustva. Odličan materijal za roditelje i stručnjake:
www.storieswithsam.com

U Velikoj Britaniji, organizacija *Parents for Inclusion* pružala je podršku inkluziji van granica škole i osmislila brojne resurse i inovativne pristupe. Pogledajte njihov veb sajt na: <http://www.parentsforinclusion.org/>

U Pakistanu, Ministarstvo za socijalnu zaštitu, u saradnji sa Pakistanskom fondacijom za osobe sa smetnjama u razvoju napravilo je rečnik termina (na engleskom i urdu jeziku) koji se odnose na smetnje u razvoju, inkluziju, prepreke u učenju, razvoj i učešće, kako bi sprečili da deca budu etiketirana kao „ona koja ometaju“ i podržali dosledan pristup ovim temama u školi i zajednici.²⁴

Radeći sa školama koje sprovode inkluzivno obrazovanje u Urugvaju, uvideli smo da uprkos inkluziji dece sa smetnjama u razvoju u redovnim školama tu decu ne pozivaju na rođendane svojih vršnjaka koji nemaju smetnje u razvoju, niti na igranje van škole. Organizovane su radionice za porodice dece sa smetnjama u razvoju i za porodice čija deca nemaju smetnje u razvoju kako bi se olakšalo informisanje i razumevanje, baveći se pitanjima stigmatizacije i predrasuda. Danas, ovakve vrste poziva koriste se kao pokazatelji podrške porodica i zajednice procesu inkluzije, a škole aktivno rade sa porodicama u cilju rešavanja njihovih razloga za zabrinutost i olakšavanja njihovog razumevanja i informisanja koje može biti od pomoći u procesu uključivanja.

Inkluzija dece sa smetnjama u razvoju kao osnova za škole po meri deteta

Postojeći programi i prakse koji su institucionalizovani u mnogim regionima i zemljama mogu dopuniti ili izgraditi osnovu za inicijative inkluzije i podupreti postojeća partnerstva sa roditeljima i zajednicom. Gvajana je dala konkretan primer revizije politike koja je urađena u okviru programa Škole po meri deteta koji delotvorno sprovodi inkluzivno obrazovanje. Pre 2008. godine, deca sa smetnjama u razvoju u Gvajani suočavala su se sa fizičkim i obrazovnim preprekama u školi i uprkos uložnim naporima da im se poboljša pristup, mnogi objekti u Gvajani nisu ispunjavali standarde. Naročito deca sa fizičkim invaliditetom nisu mogla da pristupe školskim objektima i okolini.

Rečnik pojmova

Škole po meri deteta (*Child-Friendly Schools*) je pristup koji UNICEF koristi za promovisanje, podržavanje i uvođenje škola koje su u najboljem interesu deteta, inkluzivne, zaštitničke i participatorne. Ranije se taj pristup nazivao „Škole po meri deteta“. Za dodatne informacije posetite: http://www.unicef.org/cfs/index_19.htm.

Programi rehabilitacije u zajednici (PRZ) usmereni su na unapređenje kvaliteta života osoba sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica, ostvarivanje osnovnih potreba, i obezbeđivanje inkluzije i učešća. To je strategija koja podrazumeva angažovanje različitih resora, kojom se osobe sa smetnjama u razvoju osnažuju da pristupe uslugama obrazovanja, zapošljavanja, zdravstvene i socijalne zaštite, i iskoriste ih. PRZ se sprovode kombinovanim naporima osoba sa smetnjama u razvoju, njihovih porodica i zajednica i relevantnih državnih i nevladinih zdravstvenih, obrazovnih, stručnih, socijalnih i drugih službi.²⁵ Cilj im je da unaprede i iskoriste postojeće znanje, veštine i resurse u zajednici. Usmereni su na inkluziju osoba sa smetnjama u razvoju, ali u idealnim uslovima, oni su u stvari strategija zajednice kojom se promovira inkluzija za sve.²⁶ Za dodatne informacije posetite: <http://www.who.int/disabilities/cbr/en/>.

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom i Opcioni protokol (A/RES/61/106) usvojeni su 13. decembra 2006. godine u sedištu Ujedinjenih nacija u Njujorku, a za potpisivanje su dostupni od 30. marta 2007. godine. Konvenciju su potpisale 82 zemlje, 44 Opcioni protokol, a jedna je istog dana i ratifikovala Konvenciju, što je ujedno i najveći broj potpisnika u istoriji neke od UN Konvencija na dan kada je postala dostupna za potpisivanje. To je prvi sveobuhvatni ugovor o ljudskim pravima u 21. veku i prva konvencija o ljudskim pravima koju mogu da potpišu i regionalne organizacije koje se bave integracijom. Konvencija je stupila na snagu 3. maja 2008. godine.²⁷ Za dodatne informacije posetite: <http://www.un.org/disabilities/>

Smetnje u razvoju rezultat su interakcije dugoročnih fizičkih, mentalnih, intelektualnih ili čulnih oštećenja sa raznim preprekama u okolini koje mogu ometati puno i efikasno učešće pojedinca u društvu na jednakoj osnovi sa ostalima.

Inkluzija postoji tamo gde je prepoznata potreba da se kultura, politike i prakse u školi promene na način da se u obzir uzmu različite potrebe pojedinačnih učenika, i gde je priznata obaveza uklanjanja prepreka koje sprečavaju takvu mogućnost.

Inkluzivno obrazovanje (IO) je „proces u kojem se uzima u obzir i odgovara na različitost potreba svih učenika putem povećanja učešća u učenju, kulturama i zajednicama i smanjenja isključenosti iz i u okviru sistema obrazovanja. Inkluzivno obrazovanje podrazumeva izmene i modifikacije sadržaja, pristupa, struktura i strategija, sa zajedničkom vizijom koja obuhvata svu decu odgovarajućeg uzrasta i uverenjem da država ima odgovornost da obrazuje svu decu“.²⁸

Integracija postoji tamo gde su deca sa smetnjama u razvoju upisana u redovni sistem obrazovanja, često u specijalna odeljenja, ili u redovna odeljenja bez ikakvih prilagođavanja ili uz neadekvatna prilagođavanja i podršku.

Segregacija nastaje kada se grupa dece namerno odvoji od većine zbog razlika. Na primer, deca sa smetnjama u razvoju mogu da se razvrstaju prema oštećenju i dodele školi koja je osnovana i namenjena da odgovori baš na to oštećenje.

Bibliografija

Akerman M (2014), lični razgovori.

Calabrese Barton, A., Drake, C., Perez, J., St. Louis, K., & George, M. (2004). *Ecologies of Parental Engagement in Urban Education*. Educational Researcher.

Epstein, J. (1997). *School, family, and community partnerships: Your handbook for action* (1st ed.). Thousand Oaks, Ca.: Corwin Press.R.

Fuller, M., & Olsen, G. (2008). *Home-school relations: Working successfully with parents and families*. Boston: Allyn and Bacon.

Hart, R. *Children's Participation: From tokenism to citizenship* (1992).

Hartblay C., *Accessing Possibility: Disability, Parent-Activism and citizenship in contemporary Russia*, 2012.

Johnstone C (2011), *Inclusive Education and Child-Friendly Schools*, Retrieved November 17, 2014, from http://www.miskewitt.com/assets/8.-inclusive-education_final_9.14.11.pdf

Marmot M et al. *Health inequalities among British civil servants: The Whitehall II study*. Lancet, 1991.

Meresman S, (2006), *Health and Education in the labyrinth: Evidence of collaborative good practices in Latin America, technical paper prepared for the Pan American Health Organization and the Education Development Centre*, 2007.

Mutepfa, M. M., Mpofu, E., & Chataika, T. (2007). *Inclusive education in Zimbabwe*. *Childhood Education*, 83(6).

Portes A, (2000) *The Two Meanings of Social Capital*, *Sociological Forum*, Vol. 15, No. 1.

Rieser, R. (2008). *Implementing inclusive education: Commonwealth guide to implementing Article 24 of the UN Convention on the Rights of People with Disabilities*. London: Commonwealth Secretariat, Charlesworth Group.

Sen, Amartya (1999). *Commodities and Capabilities* (2nd ed.). Delhi New York: Oxford University Press.

UNESCO Open File on Inclusive Education, 2001.

V. Muñoz, 'The right to education of persons with disabilities', 2007. Implementation of the General Assembly Resolution 60/251 Entitled Human Rights Council.

United Nations Children's Fund, 'Progress for Children: Achieving the MDGs with equity', UNICEF, New York, 2010.

Villa, R., & Thousand, J. (2003, October). *Educational Leadership: Teaching All Students: Making Inclusive Education Work*. Retrieved November 13, 2014, retrieved from <http://www.ascd.org/publications/educational-leadership/oct03/vol61/num02/Making-Inclusive-Education-Work.aspx>

The World Bank (2001), Understanding and measuring social capital: a synthesis of findings and recommendations from the social capital initiative, Working Paper No. 24 by C. Grootaert and T. van Bastelaer.

Fusnote

1. Konceptualizovanje inkluzivnog obrazovanja i njegovo kontekstualizovanje u okviru Misije UNICEF-a, Vebinar 1 – stručni priručnik (2014).
2. Meresman S, (2006), *Health and Education in the labyrinth: Evidence of collaborative good practices in Latin America, Pan American Health Organization and the Education Development Centre, 2007.*
3. Whitman, Cheryl Vince, and Carmen Aldinger. *Case Studies in Global School Health Promotion.* Springer New York, 2009.
4. Akerman, M. (2014), lični razgovori.
5. http://www.sightsavers.net/our_work/around_the_world/asia/bangladesh/9808.html
6. Hart, R. Children's Participation: From tokenism to citizenship (1992).
7. Epstein, J. (1997). *School, family, and community partnerships: Your handbook for action* (1st ed.). Thousand Oaks, Ca.: Corwin Press.R.
8. UNESCO Open File on Inclusive Education, 2001.
9. Calabrese Barton, Drake, Perez, St. Louis, & George, 2004.
10. Marmot M et al. Health inequalities among British civil servants: The Whitehall II study. *Lancet*, 1991.
11. Sen, Amartya (1999). *Commodities and Capabilities* (2nd ed.). Delhi New York: Oxford University Press.
12. The World Bank (2001) Understanding and measuring social capital: a synthesis of findings and recommendations from the social capital initiative, Working Paper No. 24 by C. Grootaert and T. van Bastelaer.
13. The Right of Children with Disabilities to Education: A Rights-Based Approach to Inclusive Education in the CEECIS Region, UNICEF 2011.
14. Portes A, (2000) The Two Meanings of Social Capital, *Sociological Forum*, Vol. 15, No. 1
15. Za dodatne informacije posetite veb sajt Nacionalne federacije osoba sa potpunim oštećenjem sluha u Urugvaju (FENASUR): <http://www.sordos.org.uy/>
16. Meresman S, (2006), *Health and Education in the labyrinth: Evidence of collaborative good practices in Latin America, prepared for the Pan American Health Organization and the Education Development Centre, 2007.*
17. Rieser, R. (2008). *Implementing inclusive education: Commonwealth guide to implementing Article 24 of the UN Convention on the Rights of People with Disabilities.* London: Commonwealth Secretariat, Charles worth Group.
18. UNESCO Open File on Inclusive Education, 2001.
19. UNESCO Open File on Inclusive Education, 2001.
20. The Right of Children with Disabilities to Education: A Rights-Based Approach to Inclusive Education in the CEECIS Region, UNICEF 2011.
21. Rieser, R. (2008). *Implementing inclusive education: Commonwealth guide to implementing Article 24 of the UN Convention on the Rights of People with Disabilities.* London: Commonwealth Secretariat, Charlesworth Group.
22. UNESCO Open File on Inclusive Education, 2001.
23. www.inclusion-international.org
24. Rieser, R. (2008). *Implementing inclusive education: Commonwealth guide to implementing Article 24 of the UN Convention on the Rights of People with Disabilities.* London: Commonwealth Secretariat, Charlesworth Group.
25. WHO, <http://www.who.int/disabilities/cbr/en/> [pregledano 3. avgusta 2014. godine].
26. Stubbs, S (2008) *Inclusive Education: Where there are few resources*, Oslo: The Atlas Alliance, p.27.
27. Ujedinjene nacije, <http://www.un.org/disabilities/default.asp?navid=15&pid=150> [pristupljeno 3. avgusta 2014].
28. UNESCO (2005) Guidelines for Inclusion: ensuring access to education for all, Paris.

